Türk Dilleri Araştırmaları, 26.1 (2016): 149-156
Festschrift für Henryk Jankowski

Dîvânu Lugâti't-Turk'te Geçen *sug-* Fiili ve Türevleri

Mehmet Ölmez*
(İstanbul)

Özet: *Dîvânu Lugâti't-Turk*, kullanılan alfabe ve imla dolayısıyla o/u ve ö/ü ünlüleri ile *k/g* ünsüzlerinin okunuşunda güçlükler doğurmaktadır. Bu güçlükler ancak günümüz Türk dillerininin ve bazı tarihî verilerin doğru kullanılmasıyla çözülebilir. *Lugat*'i hazırlayan Mahmud el-Kâşgarî dahi kullandığı imla dolayısıyla yazılışları aynı, okunuşları farklı kelimeleri aynı maddede değerlendirmiştir. Bunlardan birisi de *sOġun-* fiilidir. Aynı maddede iki ayrı manaya sahip iki fiil ele alınmıştır. Bunlardan birisi *soġun-*, diğeri de *suġun-* fiilidir. Aşağıdaki kısa yazıda bu konu çeşitli dillere yapılan çeviriler ışığında ele alınacaktır.
Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Turk*, *Dîvânu Lugâti't-Turk* tercümeleri, imla, günümüz Türk diller

Abstract: The *Dîvânu Lugâti't-Turk*, according to the used alphabet and orthography, has many difficulties to decide about transcription on *o/u* and *ö/ü* also *k/g*. These difficulties can only be solved through materials from modern Turkic languages and correct use of some historical data. Mahmud el-Kaşgarî, who has prepared the dictionary, has been evaluated homophone words in the same article even they had different meanings. One of those words is the verb *sOġun-*. Two verbs have two distinct meanings are discussed in the same article. One of them is *soġun-,* the other one is the verb *suġun-*. In the following short article, translations into various languages will be discussed in the light of above mentioned topics.
Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Turk*, *Dîvânu Lugâti't-Turk* translations, orthography, Modern Turkic Languages

---

* Yıldız Teknik Üniversitesi, olmez.mehmet@gmail.com.

Dîvânu Lugâti't-Turk, Ali Emirî Efendi'nin keşfi, Kilisli Rıfat Bilge Bey'in yayınıyla Türkçeyle ilgilenen herkes tarafından ulaşılabilir hale gelmiştir.[1] C. Brockelmann'ın sözvarlığını ele alan çalışması ve nihayet B. Atalay'ın tercümesi ile DLT her dilcinin kolaylıkla kullanabileceği, genel Türkoloji çalışmalarının birinci derecede müracaat kaynağı olmuştur. Brockelmann 1928; Atalay 1939-1941). B. Atalay'dan yaklaşık 20 yıl sonra DLT'nin Özbekçe, yine bu tarihten 20 yıl sonra da Çağdaş Uygurca ve İ ngilizce çevirileri çıkmıştır (bk. Kaynaklar). 1990'ların sonunda Kazakça, 2000'li yıllardan itibaren de Rusça, Azeri Türkçesi, Farsça, Çince çevirileri çıkmıştır.[2] Geçtiğimiz yıl Türkçe yeni bir çevirisi çıkmış (Ercilasun / Akkoyunlu 2014), bir ikincisi de çıkmak üzeredir (M. S. Kaçalin, baskıda).

Ancak DLT'te yer alan Türkçe kelimelerin transkripsiyonuna ilişkin konular henüz bitmiş değildir. En baştan beri karşılaşılan sorunlar, karıştırılan konular arasında yuvarlak ünlülerin durumu ile *k* ve *g* ünsüzlerinin okunuşu gelir. *öküş* mü okunacaktır, *üküş* mü; *öksüz* mü okunacaktır, *ögsüz* mü; *āç-* mı okunacaktır *aç-* mı ("acıkmak")? vb. Bütün bu konular ilk yayınlardan bugüne ilerleme kaydetmiş, sorunların önemli bir kısmı çözülmüştür. Bazen en yeni görünen bir çeviride, kendisinden bir evvelki yayında yer alan, çözülen sorunlar atlanmış, gözden kaçırılmıştır.

Yukarıda değindiğim sorunların çözümünde, özellikle *k* ve *g* ayrımında, *e/i/ö/ü* komşuluğunda runik harfli Türk yazıtlarının önemi büyüktür ancak buradaki sınırlı sözvarlığı sorunumuzu çözmekte yetersizdir.

İkinci sırada Eski Uygur metinlerin katkısı önemlidir. Özellikle *ö/ü* ve *o/u* ayrımında Brāhmī harfleriyle yazılmış metinlerin önemi unutulmamalıdır. *k* ve *g* ayrımında Manihaist Uygur metinlerinin de önemli katkısı vardır ancak Soğud harfli Uygur metinleri ne *k - g* ne de *o - u, ö - ü* ayrımında katkı sunarlar.

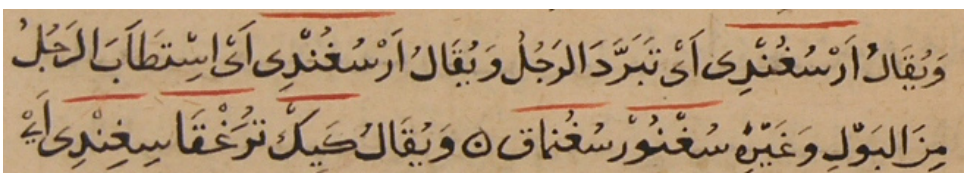
---

[1] *Dîvânu Lûgati't-Turk* ile ilgili 2010'a kadarki bibliyografya için bk. Ersin Teres 2010.

[2] Bu kısa yazıyı hazırlarken ulaşamadığım, kullanamadığım söz konusu çeviriler için bk. Ersin Teres 2010.

Bir sıra tarihî Türk dilinin, Eski Kıpçak metinlerinden Çağataycaya, Arap harfli Osmanlıcadan transkripsiyon metinlerine (İslav, Grek, Ermeni, Latin harfli metinler) konuya katkısı olsa da yetersizdir. *Codex Cumanicus* birçok konuda dikkatle kullanılması gereken kaynaktır, özellikle yuvarlak ünlülerin tespitinde bu kaynaktan yararlanırken temkinli olunması gerekir. Günümüz Türk dillerinin, başta Çağdaş Uygurca, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Tuvaca gibi Orta Asya Türk dilleri ve Sibirya grubu Türk dillerinin sözvarlığı bazı sorularımıza çok iyi cevaplar verir. Türkiye Türkçesinin, özellikle Anadoludaki ağızların da sözvarlığı bize bu konuda zengin bir malzeme sunar. Ancak Oğuz grubu Türk dilleri ile Çağatay grubu Türk dilleri arasındaki istisnaî farklara dikkat edilmeli (*boz- / buz-, toprak / tuprak, göyün- / küy-* vb.), bu konuda Oğuz grubu dillerine ait veriler dikkatle ele alınmalıdır. Uzun ünlülerin tespiti konusunda ise en başta Yakutça, Türkmence ve Halaççа malzeme ile DLT'nin kendi imlası (yine bütün bu malzemeye dikkat edilmek kaydıyla) kullanılabilir. Uzun ünlüler konusunda Talat Tekin'in çalışması önemli bir başvuru kaynağıdır (Tekin 1995).

Konuyla ilgilenen, konunun uzmanı olan her araştırmacının aşina olduğu yukarıdaki bilgileri sıraladıktan sonra şimdi burada *u – o* konusuyla ilgili bir kelimeyi ele alalım. *Dîvânu Lugâti't-Turk*'ün 343. sayfasında (172. varak, ön yüz), alt satırlarda aşağıda yer vereceğimiz fiil ile karşılaşırız:

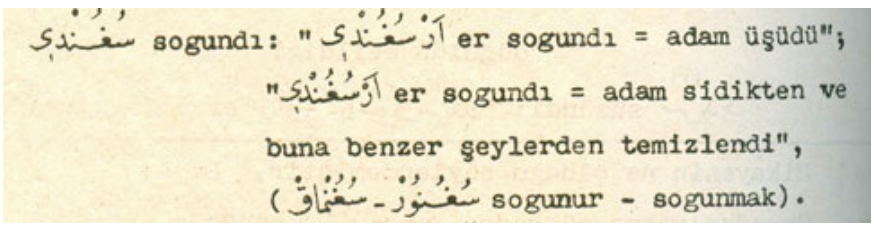
er sOġındı "Adam üşüdü (*tabarrada*)." ***er sOġınd̲ı*** "Adam sidikten ve buna benzer şeylerden temizlendi (*istaṭāba*)." ***sOġnur sOġınmaḳ.*** (DLT **343. sayfa,** 172 a varağı)

Kelimenin imlası $s^{w}ġ^{w}n$- şeklindedir ancak verilen iki ayrı örnek anlamca birbirlerinden farklıdır: 1. adam üşüdü, 2. adam sidik ve benzeri kirlerden arındı.

Bu durumda eş yazımlı, dönüşlü (reflexive) iki ayrı fiil ile karşı karşıya olduğumuz âşikardır. Birinci fiil günümüz Türk dillerinin neredeyse tamamında yaşayan *sogı-* (~ *soġı-*) "soğumak" fiilinin dönüşlü şekli olup okunmasında bir güçlük yoktur. İkinci fiil ise burada "temizlenmek, sidik ve benzeri pislikten arınmak" anlamındadır. Bu durumda öncelikle DLT çevirilerini kontrolle işe başlayıp fiilimizin izini günümüz Türk dillerinde sürmeliyiz.

Bugüne kadarki DLT yayınlarına, ilk çeviriden, Besim Atalay'dan başlayarak bakarsak aşağıdaki anlamları görürüz:

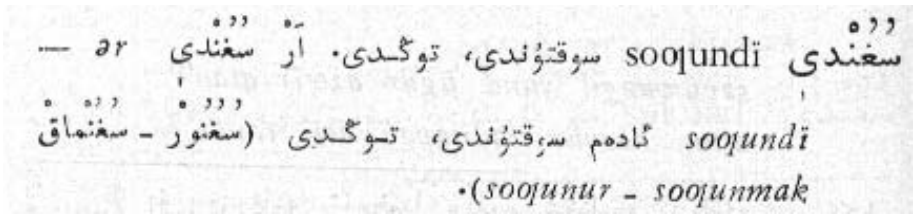
Türkçe çeviriden (B. Atalay, I, 152)**:**

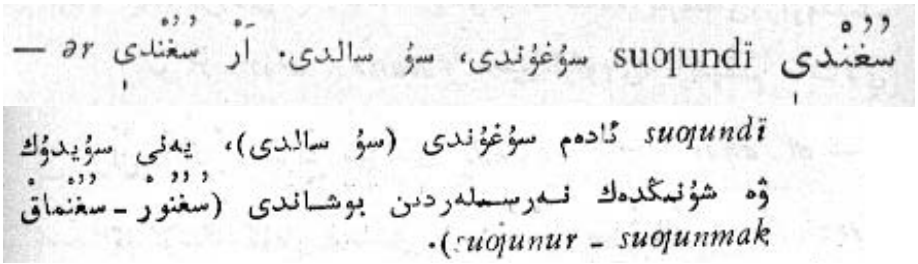

سغندى sogundı: "ارسغندى er sogundı = adam üşüdü";
"ارسغندى er sogundı = adam sidikten ve
buna benzer şeylerden temizlendi",
(سغونور - سغنماق sogunur - sogunmak).

Özbekçе çeviriden (Mutallibov, II, 177)**:**

سغندى соғундї — совуқ еди. ار سغندى эр соғундї — одам совуқ еди. Бу гап сийдик ва бошқалардан тозаланишга ҳам қўлланади. (سغنور. سغنماق соғунур, соғунмақ).

Çağdaş Uygurca çeviriden (Uygurca çeviri, II, 215, 215-216)**:**

سوقتۇندى، توڭدى. ار سغندى — ər سغندى sooqundï
(سغنور - سغنماق) ئادەم سۈقتۇندى، توڭدى sooqundï
(sooqunur - sooqunmak).

سغندى suoqundï سۇغۇندى، سۇ سالدى. ار سغندى ər —

suoqundï دەم سۇغۇندى (سۇ سالدى)، يەنى سۇيدۇك
ۋە شۇنىڭدەك نەرسىلەردىن بوشاندى (سغنور - سغنماق
suoqunur - suoqunmak).

Çince çeviriden (Çince çeviri, II, 152-153)**:**

سُغُنْدِي **soqundï** 受凉，冷。 اَرْ سُغُنْدِي ər soqundï 人冷了，受冻了（سُغُنُوْرْ - سُغُنْماقْ soqunur — soqunmak）。

سُغُنْدِي **suoqundï** 排泄，排水。 اَرْ سُغُنْدِي ər suoqundï 人排泄（排水）了，即排尿和类似的东西了（سُغُنُوْرْ - سُغُنْماقْ uoqunur — suoqunmak）。

İngilizce çeviriden (Dankoff / Kelly, II, 39)**:**

:: 'AR· SUΓ̣UN·DIY **är soγundi** "The man became cold *(tabarrada)*." :: 'AR· **soγun-**SUΓUN·DIY **är soγundi** "The man made ablutions *(istaṭāba)* (after urinating, etc.)." SUΓ·-NUVR· SUΓUNM'Q **soγnūr soγunmāq.** 0

Türkçe yeni çeviriden (Ercilasun / Akkoyunlu, 272)**:**

(sogun-) er sogundı adam üşüdü.

(sogun-) er sogundı adam işeme vb. şeylerden sonra temizlendi. **sognu.r, sogunma.k.**

DLT'nin Kazakça, Farsça, Azeri Türkçesi ve Rusça çevirileri de vardır ancak bu çevirilere şu an için ulaşmam mümkün olmadığı için yukarıdaki çeviriler çerçevesinde fiilimizi değerlendireceğim. Türkçe (eski ve yeni), Özbekçe ve İngilizce çevirilerde, Kâşgarlı Mahmud'un tek maddede ele aldığı ancak manalarını farklı verdiği fiil aynı şekilde, *o* ile *sogun-dı* şeklinde yer alırken Çağdaş Uygurca ve (ona bağlı) Çince çeviride ikinci fiil *u* ile *sugun-dı* şeklinde yer alır. Çağdaş Uygurca çeviride her iki fiilin çevirisinde yer alan kelimeler bize konuyla ilgili ilk ipucunu verir:

soġundı: soḳtundı, toŋdı. ***er soġundı*** "Adem soḳtundı, toŋdı." ***soġunur soġunmaḳ.***

suġundı: suġundi, su saldi. ***er suġundı*** "Adem suġundi (su sald), yeni süydük ve şuniŋdek nersilerdin boşandi" ***suġunur suġunmaḳ***

Çağdaş Uygurca çeviri, sözvarlığında yaşattığı (?) *suġun-* fiili aracılığıyla bize 11. yüzyılda eş yazımlı ancak okunuşu farklı iki fiilin var olduğunu gösterir. Yine de Çağdaş Uygurcada kullanılan *suġun-* fiilinin kaynağını bilmiyorum. Bildiğim, kullandığım sözlüklerde bulamadım.

Şimdi burada DLT'ye ara verip konuyla ilgili incelemelere bakalım. Çağdaş Uygurca çeviriden yaklaşık yedi yıl sonra yayımlanan OTWF'de her iki fiil birbirlerinden dikkatle ayrılmıştır: *sogı-n-* "soğumak, üşümek"; *sug-un-* "(sidik ve benzeri sonrası) temizlenmek" (OTWF 614-615). *sogı-* ile ilgili olarak Eski Türkçe dönemine ait bol sayıda örnek vardır (bk. OTWF 614-615). *sug-un-* fiilinin ayrıca TT VII'de 32.20, 33.2, 33.3, 33.4'te yer alan örneklerle, *sokun-* ile de birleştirilebileceği kaydedilir. Buradaki fiil "saçı sudan geçirmek, saça su dökmek, suyla yıkamak"tır. DLT'te geçen ve Uç lehçesi olarak gösterilen *sukun-* bir varyant olup Uygurca *sug-ul-* ve *sug-ur-* ile karıştırılmamalıdır (OTWF 615).

M. Erdal'ın doğru olarak teşhis ettiği, Rachmati tarafından *sokun-* okunup "kesmek" olarak karşılanan fiil de buraya göre (OTWF 615) *sukun-* okunmalı ve *saç* ile beraber düşünülünce "(saçını) temizlemek, yıkamak" olarak çevrilmelidir: *tıŋrak bıçgu saç* ***sukungu*** *künler* "tırnak kesilecek, saç kesilecek/temizlenecek günler" TT VII 32.20 (32.19-20);

saç ***sukungu*** *kün ol , küskü künte* ***sukunsar*** *bay bolur , ud künte* ***sukunsar*** *asıg bolur* "saç kesilecek/temizlenecek günler şunlardır: Sıçan gününde saç kesilirse / temizlenirse zengin olunur, sığır gününde kesilirse / temizlenirse fayda görür" TT VII 33.1-5 Rachmati *sukun-* fiilini *sokun-* okuyarak sadece "kesmek" anlamını vermiştir. Burada "uzamış, karışmış saçları kesip kısaltarak temizlemek" kastedilmiş olabilir. Rachmati, notlar kısmında kelimeyi Kâşgarlıda geçen *sukun-* "(başı) yıkamak" fiili ile karşılaştırdığını, Uygurca metinde ise sadece "(saç) kesmek" anlamı verdiğini kaydeder, yukarıda yer verdiğimiz *sugun-* (orada *sogun-*) şeklini de zikreder (TT VII, 32.20 için verilen not, s. 76).

Sonuç: DLT'de tek maddede yer alan, fiil Çağdaş Uygurca çeviride ve OTWF'de olduğu gibi ikiye ayrılmalı, ilki *o* ile, ikincisi de *u* ile okunmalıdır. Nitekim yakında yayımlanacak olan Mustafa S. Kaçalin çevirisinde de böyle yapılmıştır:

soġun-: ***er soġındı*** "Adam üşüdü (*tabarrada*)." ***soġnur soġınmaḳ.*** 343 / 172 a.

suġun-: ***er suġunḍı*** "Adam sidikten ve buna benzer şeylerden temizlendi (*istaṭāba*)." ***suġnur suġınmaḳ.*** 343 / 172 a.

Kaynaklar

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I 1939, II 1940, III 1941, IV Dizin "Endeks", TDK, Ankara 1943. [Türkçe ilk çeviri]

Azeri Türkçesi: Mahmud Kaşğari, *Divanü Lüğat-it-Türk*, I-IV, yay. Ramiz Esker, I-IV, Bakı 2006.

Brockelmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšγarīs Dīvān luγāt at-Turk*, Budapest / Leipzig 1928.

Çağdaş Uygurca: Mehmut Qeşqeri, *Türki Tillar Divani*, I-III, Ürümçi, 1981-1984.

Çince: 麻赫穆德·喀什噶里, 突厥语大词典 *Tujue Dacidian*, I-III, Beijing 2002.

Dankoff → İngilizce

DLT: Faksimile: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgati't-Türk*. (Tıpkıbasım), Ankara 1990.

DTS: Nadelyayev, V.M., et alii: *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad 1969.

ED: Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press 1972.

Ercilasun, Ahmet B. ve Ziyat Akkoyunlu, (hazırlayanlar) 2014: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, TDK, Ankara 2014. [Türkçe ikinci çeviri]

İngilizce: Dankoff, Robert ve James Kelly, *Mahmūd al-Kāšγarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān luγāt at-Turk)*. I-III, Harvard University: 1982, 1984, 1985.

Kaçalin, Mustafa S. (baskıda), *Dīwān luġāt at-Turk*.

Kazakça: Maxmud Qaşqari, *Türik Sözdigi*, Asqar Qurmaşulı Yegevbay, I-III, Almatı 1997-1998.

Ölmez, Mehmet, 2008: *"Divanü Lugati't-Türk*'teki Atasözleri Üzerine*", Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK, sayı 683, Kasım 2008: 525-527.

—, "*Dīvānu Luġāti't-Turk*'teki Tek Örnekler Üzerine" (1), *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu, 17-19 Ekim 2008, Rize, Bildiri Metinleri*, Editör: Muhsin Kalkışım, Rize 2008: 295-297.

—, ""Tek Örnek" Tek Örnek Değildir: Eski Türkçe *üz* "sağır" Sözü Hakkında", Maḥmūd al-Kāşġarī'nin 1000. Doğum Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası *Dīvānu Luġāti't-Turk* Sempozyumu 5-7 Eylül 2008, İstanbul / The *Dīvānu Luġāti't-Turk* International Symposium: In Commemoration of Maḥmūd al-Kāşġarī's 1000th Birthday 5th-7th September 2008, Istanbul, Yayıma hazırlayanlar: Hayati Develi, Mustafa S. Kaçalin, Filiz Kıral, Mehmet Ölmez, Tülay Çulha, İstanbul 2011: 245-252.

OTWF: Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden: Harrassowitz 1991.

Özbekçe: Maxmud Qaşġåriy, *Turkiy Suzlar Devåni*, S. M. Mutallibov, I-III, Tåşkent, 1960-1963.

Tekin, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara 1995.

Teres, Ersin, *Karahanlı Türkçesi ve Eserleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, Ürün Yayınları, Ankara, 2010.

TT VII: G[abdul] R[ašid] Rachmati: *Türkische Turfan-Texte. VII*. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. Wolfram Eberhard. Berlin 1937.

Not: Bu yazının daha kısa ve eksik bir versiyonu 2015 yılında Almatı'da, katılamadığım bir toplantının bildiri kitabında yayımlanmıştır.